

психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т.7, вип.1.– К.,2005.– С.235-243.

6. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании. – М., 1996.– 527 с.
7. Співак В.І. Особливості прояву девіантної поведінки підлітків, батьки яких перебувають за кордоном// Церква, сім'я і школа у розв'язанні проблем виховання підростаючого покоління. – Кам'янець-Подільський, 2007.– С. 154-160.

Psychological mechanisms and determinants of conduct rejections are considered in this article. The purpose is to analyse influence of accentuations of character on forming of deviation conduct of teenagers.

Keywords: deviation, personality, character accentuation.

Отримано: 14.03.2010

УДК 159.9 (477.43) “19” (092)

О.А. Чеканська

Психолого-педагогічна діяльність С.В. Балея і Поділля (початок ХХ ст.)

У статті висвітлюється психолого-педагогічна діяльність С.В. Балея у контексті становлення та розвитку психологічної науки в Україні, й на Поділлі зокрема, на початку ХХ ст.

Ключові слова: С.В. Балея, психологія особистості, психоаналіз, психології виховання, експериментальна психологія, Поділля.

В статье освещается психолого-педагогическая деятельность С.В. Балея в контексте становления и развития психологической науки на Украине, и на Подолье в частности, в начале ХХ ст.

Ключевые слова: С.В. Балея, психология личности, психоанализ, психология воспитания, экспериментальная психология, Подолье.

Одним із відомих учених світового рівня в Україні був Степан (Стефан-Максим) Володимирович Балея [5, с. 27]. Видатний український і польський психолог, психоаналітик, доктор філософії та медицини, педагог, який своїми численними статтями і фундаментальними працями створив основу психології виховання [3], персонології, розвив вчення психоаналізу, не обмежуючись ідеями З. Фрейда, а розглядаючи його ширше, схилиючись до глибинної

психології А. Адлера і К.Г. Юнга, чим створив ґрунтовну для свого часу наукову теорію особистості в Україні і Польщі, яка не втратила своєї цінності і сьогодні [4].

Варто констатувати, що у ХІХ – початку ХХ ст. на Поділлі передували у науковому дослідженні та вивченні психології представники двох культур, а саме: української та польської. Знайомство подільського населення з науковим доробком Степана Балея відзначилося у 1918 році, коли він був запрошений для викладацької діяльності у Кам'янець-Подільський державний український університет [6; 7].

Народився С.В. Балея 4 лютого 1885 року в селі Великі Бірки Тернопільського повіту (нині – селище міського типу Тернопільської області) у сім'ї вчителя народної школи. Закінчив початкову школу, потім продовжував навчання у Тернопільській гімназії, де одержав свідоцтво зрілості. З 1903 по 1907 роки студіював психологію і філософію на філософському факультеті Львівського університету. Належав до кращих студентів професора К. Твардовського. Після закінчення університету склав державний іспит на вчителя середніх шкіл та деякий час працював учителем психології, логіки і математики в гімназіях з українською мовою викладання міст Тернополя, Перемишля і Львова [2, с. 27-28].

У 1911 році у Львівському університеті під керівництвом професора К. Твардовського здобув науковий ступінь доктора філософії, а в 1912 році на цій підставі отримав від австрійського міністерства освіти стипендію з фонду, призначеного для подальшого навчання доцентів, і виїхав на спеціальні студії з курсу філософії до Німеччини, опісля до Франції і Австрії. В Берліні переважно слухав професорів Карла Штумпфа та Шефера і працював у психологічному та фізіологічному інститутах Берлінського університету. Брав приватні уроки у З. Фрейда. Якийсь час Степан Балея навчався у Парижі в Сорбонні (1912-1914 роки) та Відні. По поверненні до Львова написав працю українською мовою “З психології творчості Шевченка” (1916). Ще за часів Першої світової війни він записується на лікарський факультет Львівського університету, по закінченню навчання у 1917-1922 рр. здобуває звання “доктора усіх лікарських наук” [9, с. 123]. Після цього одночасно викладає у філії Української Академічної гімназії у Львові, в Українському таємному університеті. З 27 серпня 1918 року С.В. Балея був прийнятий на посаду приват-доцента кафедри філософії у Кам'янець-Подільський державний український університет [6; 7, с. 112-113].

Поєднання зацікавлення філософією з глибокими інтересами до психології та медицини (зокрема, до психопатології і неврології)

плідно позначилися на подальшому спрямуванні наукових пошуків вченого [9].

Наукову діяльність академіка С.В. Балея, за П. Петрюком, можна поділити на два періоди: український (1911-1927) та польський, варшавський (1928-1952) [9]. Перший період починається з публікації праць у “Записках” Наукового Товариства імені Шевченка, викладанням в українських гімназіях та університетах. З 1928 року С.В. Балея постійно проживав у Польщі, що і склав другий період, де він займав посаду професора Варшавського університету, заснувавши і очоливши кафедру дитячої і педагогічної психології. З 1936 по 1951 роки він перебував на посаді директора Варшавського педагогічного інституту Спілки вчителів. Але й упродовж цього періоду не припиняв підтримувати зв’язки з українською громадськістю [5].

Наукову спадщину С.В. Балея складає велика кількість праць з медицини, психології, логіки, педагогіки, філософії, психоаналізу, які написані українською, польською та німецькою мовами [8]. Характеризуючи праці С.В. Балея, М. Верніков відзначає: “Науковий доробок академіка, вимірюється не кількістю праць, а їх фундаментальністю. У нього їх десь більше 50-ти. Але ці статті і великі за обсягом, фундаментальні за змістом монографії, які синтезують експериментальний і теоретичний досвід, а також на основі власних ідей, закладають підвалини цілої галузі знань” [4, с. 11]. Серед них: “Замітка про вплив гіпнози на сон” (1924); “Трійця в творчості Шевченка” (1925); “Горячка і свідомість” (1926); “Психологія підліткового віку” (1931, 1932, 1935); “Нарис психології виховання” (1938, 1947, 1951, 1958); “Характерологія і типологія дітей і молоді” (1946); “Психологічна проблематика підліткового віку” (1950) та багато інших [3; 5; 9].

На початку своєї наукової діяльності С.В. Балея захоплювався класичним психоаналізом, що знайшло відображення в окремій групі його творів. Перебуваючи у Західній Європі (Берлін, Париж, Відні) в 1913-1922 роках, С.В. Балея був не тільки добре ознайомився з концепціями провідних психоаналітиків З. Фрейда, К. Г. Юнга, А. Адлера, Е. Зімеля, але й творчо їх переосмислив, застосовуючи на українському ґрунті [9]. В 1916 році у Львові була видана його книжка “З психології творчості Шевченка” (1916), в якій він аналізує особистість і творчість поета з психоаналітичних позицій.

Перші дослідження з історії психоаналізу в Україні показали, що ця праця є найціннішою серед інших психоаналітичних досліджень, котрі виконані в Україні на початку ХХ століття. Це оригінальне, глибоке за змістом, творче дослідження особистості та

творчості великого поета, в якому використовується не традиційний фрейдівський Едипів комплекс, а так званий Ендиміонський мотив, винайдений самим С.В. Балеєм, що відповідає особистості Т.Г. Шевченка та українській ментальності населення [8].

На відміну від Едипового комплексу, Ендиміонський мотив (комплекс), з точки зору С.В. Балея, не є загальною закономірністю психічного розвитку дитини. Але він часто зустрічається у митців, котрі у повсякденному житті є інфантильні, якщо до того митець рано залишився сиротою, втратив матір, його інфантильність поглиблюється, і тоді він несвідомо шукає такої коханої чи дружини, яка б замінювала йому матір; так він прагне компенсувати потребу у материнській ніжності і турботі, яких не мав у дитячі роки [4].

С.В. Балея переконливо вказує та доводить, що головний мотив творчості Т.Г. Шевченка – мотив матері-покритки (Мадонни) є саме компенсація глибоких суб’єктивних переживань Т.Г. Шевченка, який рано втратив матір і потребував саме Ендиміонського кохання. Зіставлення М.М. Верніковим психоаналітичного дослідження С.В. Балея з біографією Т.Г. Шевченка, наприкладі, як вона викладена у фундаментальній науковій праці П.І. Зайцева “Життя Тараса Шевченка”, доводить справедливість міркувань С.В. Балея, обґрунтованість загальної концепції Ендиміонського комплексу та доцільність його застосування до особистості та творчого доробку Т.Г. Шевченка [3].

Роботу С.В. Балея “З психології творчості Шевченка”, відносять до українського психоаналізу. За дослідженнями П. Петрюк, І. Кутько, Л. Бондаренко, на сьогоднішній день вона є одним із перших і кращих документів українського психоаналізу, творчою, оригінальною, високопрофесійною і високохудожньою працею [9, с. 121]. Праця С.В. Балея, вважається дійсно талановитою роботою, яка допомагає нам глибше збагнути нескінчений світ суб’єктивності великого вченого, що втілений у символічних образах його творів.

Пізніше, працюючи в Польщі, С.В. Балея видав низку праць, в яких психоаналіз застосовується для вивчення особистостей і творчості польських діячів культури – поета Ю. Словацького, письменника С.В. Жеромського [9].

Формування психологічних поглядів С.В. Балея відбувалося під впливом представників Львівсько-Варшавської школи, а саме – К. Твардовського і його учнів. Для них були характерними інтенціоналізм, психофізичний паралелізм та інтроспекціонізм [4].

С.В. Балея спрямовує свій інтерес до емпіричної описової та експериментальної психології (як емпіричної основи наукової філософії). У ранніх своїх працях він звертається до вивчення

механізму функціонування чуттєвого рівня свідомості людини, а також до тестування й психотеніки [8, с. 124]. На основі цих досліджень були видані такі наукові публікації, як: “Про різницю між почуттями осудними і представними” (1911), “Експеримент в науці психології” (1913), “Осудні почування і “наставлення” (1918) [3, с. 23].

Інтерес львівсько-варшавської школи у розумінні описової експериментальної психології виходить з поглядів Ф. Brentano, Вундта і Фехнера, а в розумінні чуттєвої сторони свідомості від Мейнонга, Герлера та інших [3]. Надаючи перевагу психофізичному паралелізму, С.В. Балей, як і брентанівська традиція, в психологічному експерименті відрізняє екстраспекцію (зовнішнє спостереження) і інтроспекцію (внутрішнє спостереження). Фундаментальним засобом пізнання психічних явищ виступає інтроспекція, інтерес до якої спостерігається і С.В. Балея у подальших психологічних дослідженнях [4]. Саме з інтроспекцією пов’язане звернення С.В. Балея до психоаналізу при вивченні внутрішніх джерел і спонук художньої творчості, яке було застосоване до творчості Т. Г. Шевченка, Ю. Словацького, С.В. Жеромського [3].

Критичне ставлення С.В. Балея до зосередженості З. Фрейда на біологічному інстинкті викликав перегляд такого тлумачення психоаналізу і виявив ширший пошук шляхів у його розумінні і застосуванні, як і у відомих науковців А. Адлера й К. Юнга. С.В.Балей схилився до розвиненої на ґрунті ширшого тлумачення психоаналізу так званої “глибинної” психології і вважав психоаналіз методом, який дає можливість знаходити в глибинах психіки творчої особистості переживання і враження, що стають неусвідомленим джерелом образів і мотивів творчої діяльності. С.В. Балей не вважав достатнім поясненням мотивів творчості впливами зовнішніх обставин, у тому числі соціальних. На його думку, психоаналіз дає можливість проникати у творчу індивідуальність митця, що вкрай необхідно для з’ясування джерел і змісту творчого процесу [9].

Власне визначення предмета психології С.В.Балей подає у посібнику “Нарис психології” в 1922 році [2]. Це був перший посібник з психології, виданий українською мовою. С.В. Балей зазначає: “Психологія займається суб’єктивними явищами, іншими словами, світом так як він уявляється людині залежно від становища, яке вона в ньому займає. Психологія – це наука про свідомість, бо наша свідомість проявляється саме у тому, що ми спостерігаємо, думаємо, бажаємо, любимо, ненавидимо і т. п. Психологія – це наука про душу, якщо слово “душа” вживати як назву “на загал психічних явищ, що

їх якась одиниця переживає” [2]. Психічні явища, відзначає С.В. Балей, – це внутрішні, суб’єктивні переживання людини, недоступні для зовнішнього спостереження.

Між психічними явищами, що “творять склад нашого душевного життя”, С.В. Балей виокремлював так звану “свідомість нашого “Я”. “Свідомість нашого “Я” у С.В. Балея за змістом позначає пізнання власного психічного “Я”. Фізичне “Я” ми характеризуємо, зазначав С.В. Балей, якщо мова йде про наше тіло, наприклад, його вагу чи зріст. Психічне “Я” ми беремо до уваги, коли говоримо: “я думаю”, “я хочу”, “я зображаю”. Психічне “Я” С.В. Балей показував як “підмет наших зображень, почувань та бажань, себто щось, від чого виходять от ці психічні чинності”. С.В. Балей стверджує, що одні психологи вважають це “Я” недоступним для внутрішнього досвіду, інші – взагалі відмовляють йому в існуванні [2, с. 90].

С.В. Балей стверджує цілісність психічного життя людини. Він говорить про психічне “Я” як суб’єкт всього змісту психічної діяльності, що втілює в собі цілісність, єдність і безперервність свідомості [9]. Це психічне “Я” становить внутрішній світ людини, включає всю гаму психічних елементів як у межах свідомості, так і за її порогом (тобто в сфері несвідомого). Саме зміст і особливості цього психічного “Я” беруться С.В. Балеєм до уваги при визначенні особистості, її індивідуальності [2, с. 91].

Головним методом дослідження психологічних явищ, за С.В. Балеєм був експеримент, і основне завдання книги “Нарис психології” автор відводив для того, щоб “дати читачу спроможу експерименту та обсервації для психології та запізнати його з їх основою” [2, с. 3].

На думку С.В. Балея, психологічний експеримент, полягає в тому, що за певних умов виникає бажане психічне явище. Але якщо під час фізичного експерименту викликане фізичне явище доступне для спостереження всім присутнім при цьому, то викликане психічне явище доступне лише для тієї особи, в якій воно викликане. Тому в першому випадку, – продовжує С.В. Балей, – ми маємо справу із зовнішнім спостереженням і зовнішнім досвідом, а під час психологічного експерименту – з внутрішнім досвідом і внутрішнім спостереженням (інтроспекцією)” [2, с. 3]. Отже, головним методом експериментального дослідження у психології, на думку автора, є інтроспекція, всю ж вимогу щодо її науковості він обмежує інтроспекціонізмом. Головним джерелом пізнання психічних проявів С.В. Балей вважає самоспостереження: “Самоспостереження є для психології головним джерелом пізнання психічних проявів. Бо з огляду на те, що ми не в силі заглянути безпосередньо у свідомість

інших людей, є самопостереження самотньою безпосередньою основою нашого знання психічних проявів” [2, с. 8].

Данилюк І.В. прослідковує, що характерним для поглядів С.В. Балея є описова, емпірична психологія, яка не ставить перед собою завдання досліджувати докорінні причини психічних явищ, задовольняючись їх поверхневим описом, разом з експериментальним методом, який обмежується інтроспекціонізмом, таким чином, жодною мірою не виходить за межі психофізичного паралелізму [5, с. 32].

У 1923 році С.В. Балея видає підручник “Нарис логіки”. У ньому подаються основні положення аристотелевої логіки, а також під впливом брентанівської традиції і у відповідності з підручником із психології подається класифікація форм мислення [9].

Підручники С.В. Балея “Нарис психології” (1922) [2] та “Нарис логіки” [1] (1923) вважаються першими підручниками з цих дисциплін та посідають важливе місце у розробці української спеціальної термінології [4].

С.В. Балея багато часу приділив вивченню психології дитини. Психічний розвиток дитини С.В. Балея розглядав як постійний процес пізнання навколишнього світу з властивим йому способом для кожного вікового періоду.

С.В. Балея наголошував, що людина має вроджені спадкові властивості, інстинкти, які у формі так званих психічних диспозицій є матеріалом у виховному процесі. На думку С.В. Балея, основною ознакою психофізичного організму, завдяки якій він вступає у взаємини із навколишнім світом, є його здатність відповідати на різні подразнення якимось визначеним способом: “поводитися різнородно в приміненню до різнородності подразнень” [3, с. 23]. Ці види поведінки в людини, як і у звірат, почасти вроджені. Прикладом такого вродженого способу поведінки дитини повертання голови в той бік, з якого подразнює її світло, “замикання” долоні у відповідь на доторк до неї. Але вчений не заперечує і впливу зовнішнього середовища на розвиток дитини, зазначаючи, що зовнішні впливи можуть як гальмувати, так і активізувати психічні диспозиції [5, с. 32-34].

Під вихованням С.В. Балея розуміє суспільні відносини, при цьому суспільні відносини для нього – це стосунки між людиною і людиною. Він виділяє зовнішнє виховання (гетероедукцію) та самовиховання (автоедукцію). Гетероедукція, С.В. Балея вважає простежується у двох формах соціальних впливів: інтенціональній та побічній. Цілі інтенціонального виховання виконують навчальні заклади, а побічне виховання є наслідком позашкільних впливів [5, с. 33-35].

С.В. Балея наголошував у педагогічній психології на необхідності психологічної опіки над учнем: “Було б неправильно думати що всі передумови, з яких походить концепція психології опіки, мають винятково психологічний характер”. “Вік дитини” приносив із собою певні культурні гасла, певну загальну зміну перспектив у поглядах на дитину як члена людського суспільства. Дитина, на думку С.В. Балея, була ніби піднесена у своїй вартості [5, с.32-34].

Вчений підкреслює, що при вихованні дитини педагоги повинні “враховувати її фізичні і духовні потреби, її зацікавлення і здібності, і то не в середньостатистичній формі, а в її індивідуальному прояві, що характеризує особистість як єдину в своєму роді” [9]. Емоційно-вольова сторона, на думку С.В. Балея, також відіграє важливу роль, як й інтелектуальна. При цьому до уваги повинні братись не лише актуальні прояви психіки, а також і приховані потенційні можливості. Необхідно зауважити, що С.В. Балея зробив вагомий вклад у вивчення проблем дитячої та педагогічної психології, звернувши увагу на виявлення сприятливих психологічних факторів, які впливають на процес навчання, стосунки між педагогами і учнями та їх індивідуально-психологічні відмінності.

Серед психологічних поглядів вченого окреме місце займає теоретичний аналіз проблеми особистості. Цій темі С.В. Балея присвятив окрему працю: “Osobowość” (Особистість) [10], яка була видана польською мовою у Львові. Зацікавленість цією проблемою ми спостерігаємо ще в посібнику “Нарис психології” [2], коли С.В. Балея висловлює думку про психосоматичну єдність психічної діяльності. Цій проблематичній темі були присвячені ґрунтовні наукові праці польською мовою: “Psychologia wieku dojrzewania” (Психологія вікового дозрівання), “Zarys psychologii w zwiezku z rozwojem psychiki dziecka” (Нарис психології у зв’язку з розвитком психіки дитини). У цих працях С.В. Балея відходить від психофізичного паралелізму і розкриває процес становлення особистості у цілісності психосоматичного розвитку. У праці “Drogi samorozpoznanie” (Дорогою самопізнання) С.В. Балея цілком визначено формулює та розвиває думку про психофізичну цілість особистості. На ґрунті цих поглядів С.В. Балея заклав основу та напрямки вивчення психології розвитку та психології дитини [3, с. 22-24].

У варшавський період С.В. Балея опублікував велику кількість наукових праць польською та іншими мовами. У 1934 році його було обрано членом наукового педагогічного товариства у Кракові; 1945 році – дійсним членом Варшавського наукового товариства, 1952 році він став дійсним членом (титулярним) Польської Академії Наук. Паралельно займався науковою діяльністю в Україні, а саме:

виступав з доповідями на з'їздах українських лікарів і педагогів у Львові, розкладаючи такі теми: "Досліди над *vagus* і *sympaticus*" (1-й З'їзд українських лікарів, листопад 1924 року); "Лікування нервових недуг шоком" (2-й З'їзд природників і лікарів у Львові, червень 1927 року); "Про характер" (З'їзд учителів середніх шкіл "Рідної школи" у Львові) та ін. [4].

За М.М. Верниковим, С.В. Балея у своїй творчості стверджував гуманістичні ідеали, повагу до людини, її особистості, толерантність у суспільних відносинах. Завжди відстоював все те прогресивне, що підносило людське в людині і суспільстві. Присвятивши себе пізнанню людини, він зрозумів важливе: це глибинний, можливо неосяжний до кінця, крихкий світ, який вимагає обережності і поваги [3, с. 25].

Отже, у логічно пов'язаному різноманітті наукового доробку С.В. Балея ми маємо можливість виявити такі сфери його діяльності, як загальна психологія; емпірична, експериментальна психологія; дитяча психологія; психологія особистості; психологія творчості; психологія розвитку людини; педагогічна психологія виховання; соціальна психологія. На думку професора М.М. Верникова, такий підхід можна назвати цілісносинтетичним методом сцієнтистського характеру, який вимагає широкої обізнаності у предметі своїх досліджень, ерудиції, що було й притаманно С.В. Балею [4, с. 12]. Аналіз його наукової спадщини є безцінним внеском у становлення та розвиток згаданих галузей науки в Україні, й на Поділлі зокрема.

Список використаних джерел

1. Балея С. Нарис логіки. – Львів: НТШ, 1923. – 52 с.
2. Балея С. Нарис психології: новітня бібліотека. – Львів-Київ: Нові шляхи, 1922. – Ч. 40.
3. Верников М. Проблеми особистості в наукових працях Степана Балея // Філософські пошуки. – Львів-Одеса: Cogito – Центр Європи, 1997. – Вип. 4. – С. 21-26.
4. Верников М. Слово про академіка Степана Балея // Філософські пошуки. – Львів-Одеса: Cogito – Центр Європи, 1997. – Вип. 4. – С. 4-13.
5. Данилюк І. В. Історія психології в Україні: Західні регіони (остання чверть ХІХ – перша пол. ХХ століття). – Київ: Либідь, 2002. – 152 с.
6. ДАХО. – Ф. 528. – Оп. 2. – Спр. 51. – Арк.1-2; 7-8.; ДАХО. – Ф. 528. – Оп. 2. – Спр. 124. – Арк. 5.
7. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Минуле і сучасне Кам'янець-Подільського: політики, військові, підприємці,

діячі освіти, науки, культури і медицини: Історичні нариси. – Вип. 1. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. – 316 с.

8. Історія психоанализа в Україні // Сост. И.И. Кутько, Л.И. Бондаренко, П.Т. Петрюк. – Харьков: Основа. – 1996. – 360 с.
9. Петрюк П.Т., Бондаренко Л.І. Академік Степан Володимирович Балея – видатний український і польський психолог, лікар, психоаналітик та філософ // Журнал психиатрии и медицинской психологии. – 2001. – № 1. – С. 118-125.
10. Baley S. Osobowość. – Lwów: Licealna Biblioteka Filozoficzna. – 1939. – Т. 5. – 36 с.

In the article lights up psychology-pedagogical activity of S.V. Baley in the context of becoming and development of psychological science in Ukraine, and in Podillya, in particular, at the beginning of XXth centuries.

Key words: S.V. Baley, psychology of personality, psycho-analysis, psychologies of education, experimental psychology, Podillya.

Отримано: 19.03.2010

УДК 159.922.27

Р.С. Чіп

Особливості соціалізації особистості в процесі сімейної конфліктної взаємодії

У статті аналізуються різноманітні підходи вітчизняних і зарубіжних вчених, які досліджували проблему соціалізації особистості. Розглядаються наукові позиції сучасних дослідників щодо особливостей впливу сімейного середовища на процес соціалізації дитини. Зосереджується увага на психологічних особливостях і функціях конфлікту як специфічного виду взаємодії батьків і дітей.

Ключові слова: соціалізація, особистість, конфліктна взаємодія, сімейне середовище.

В статье анализируются различные подходы отечественных и зарубежных ученых, которые исследуют проблему социализации личности. Рассматриваются научные позиции современных исследователей относительно особенностей влияния семейной среды на процесс